

אבותי ההוגנוטים, אחי היהודים

ארמנד לאפרר

שם סב סבו של אבי היה משה. בני דודי נושאים שמות כמו שרה, דבורה, ירמיה, יהודית, אסתר, רפאל ושמואל. סבי נרדף בידי הגסטאפו בפריז ונשלח ברכבת לדאכאו (אך ניצל). אבי ודודי נוצרים זיכרונות נעימים מימיהם כמתנדבים בקיבוץ בראשית שנות השישים. אני עצמי מכיר היטב את המקרא מאז ילדותי, ובזמן האינתיפאדה האחרונה התייצבתי בפומבי לצד ישראל מול מוקיעיה בצרפת. אמנם, אני נטוע בשפה הצרפתית ובתרבות הצרפתית, ובכל זאת נדמה לי לפעמים שנוח לי בישראל – הן מבחינה מוסרית והן מבחינה אינטלקטואלית – יותר מאשר במולדתי.

ובכל זאת, למיטב ידיעתי לא זורמת בעורקיי אפילו טיפה אחת של דם יהודי. איש מבני־משפחתי לא התגייר, גם לא אני. אבל אהבת יהודים, פילושמיות, ואף הזדהות רגשית עם העם היהודי, הן חלק בלתי נפרד ממורשת הקהילה שבה צמחתי, קהילת הפרוטסטנטים הצרפתים – ההוגנוטים.

החוט המקשר הראשון בין שתי הקהילות שלנו נשזר ממש בראשית ימיה של הפרוטסטנטיות הצרפתית. בתודעתם של רוב היהודים מתקשרת הרפורמציה האירופית עם עמדותיו האנטישמיות של מרטין לותר, ואפשר להבין מדוע. אבל לותר, כבודו במקומו מונח, לא היה אבי הקהילה שאליה אני משתייך (במזרח

צרפת קיימות אמנם כנסיות לותראניות, אך ההיסטוריה שלהן שונה מאוד מההיסטוריה של ההוגנוטים). האב המייסד של הכנסייה הפרוטסטנטית בצרפת היה ז'אן קלווין, שהגותו הדתית בישרה על אחת התמורות הדרמטיות ביותר ביחסה של התיאולוגיה הנוצרית אל היהודים.

ההבדל בין עמדותיהם של לותר וקלווין כלפי היהודים נגזר מן השוני בין תפיסותיהם התיאולוגיות. לותר התנתק מן הכנסייה הקתולית בטענה שגאולת האדם אינה תלויה בנכונותו לציית למוסד כלשהו, אלא באמונתו בישו המשיח. הואיל והיהודים לא היו יכולים כמובן למלא את התנאי הזה, הרצון הטוב שהיה בו מלכתחילה כלפיהם התחלף בזעם. בחרונו הקים לותר לתחייה את עלילות הדם האיומות ביותר של ימי הביניים והשמיע קריאות היסטוריות לרדיפת היהודים.¹ ברוח ההאשמות הישנות שהפיצה הכנסייה שכנגדה יצא, תיאר אף לותר את היהודים כרוצחי ישו; ובדומה לה האמין גם הוא כי במקרא טמונה משמעות רוחנית שרק הברית החדשה יכולה להסבירה. הואיל והיהודים התעקשו על ה"פשט" של המקרא וסירבו לקבל את משמעותו ה"אמיתית", ראה בהם לותר את אויבי הנצרות, ולא את מבשריה.²

יתר על כן, לותר הוסיף כהנה וכהנה על גישתה המסורתית של הכנסייה הקתולית כשהפך את ההבחנה בין החוק (כלומר התורה) ובין החסד לעיקרון המרכזי בתיאולוגיה שלו. לפי לותר, היהודים והקתולים כאחד טועים כאשר הם מצפים להיגאל בזכות העובדה שהם מצייתים לחוק – אלה לתורה ואלה למצוות האפיפיור. לפיכך, לא יוכל איש מהם לזכות בגאולה האמיתית, המותנית, כאמור, באמונה בלבד.

קלווין נקט עמדה שונה בשאלת "הצידוק באמצעות האמונה", וממנה נבעה עמדתו השונה כלפי היהדות. הוא החזיק בהשקפה פסימית ביותר בנוגע לטבע האדם; כתיבתו מצטיירת לפעמים כהתעסקות אובססיבית ברשעותו השלמה והמוחלטת של המין האנושי. נדמה שהוא מרשיע את כולם – מאמינים ולא-מאמינים, שומרונים טובים ונבלים חורשי רע, אלה שנידונו לאבדון ואלה שזכו לגאולה. בספרו עקרונות האמונה הנוצרית קובע קלווין:

נקל לסחוט שמן מאבן מאשר לחלץ מאיתנו מעשה טוב... אני, בתורי, שואל [את מנגחיי], "האם סבורים הם שבאדם הנגאל יש דבר מה המושך אליו את חסד האל?" אם הם מודים, כפי ששומה עליהם להודות, שאין בו דבר כגון זה,

נובע מכך שהאל אינו שוקל את האדם אלא מוצא מתוך טובו שלו את הסיבה להעניק לו מחסדו.³

תפיסה כה קודרת של האנושות אינה מותירה מקום לשעיר לעזאזל: היהודים, האמין קלווין, אינם רעים בצורה יוצאת דופן, מפני שכל בני האדם רשעים ואשמים. לפיכך, כשקלווין עוסק במותו של המושיע על הצלב, הוא אינו מאשים את היהודים, את הרומאים או כל קבוצה אחרת, אלא מייחס את האשמה במידה שווה לכל האנושות. הואיל והאל, מסיבות שאינן ידועות לנו, החליט לאהוב את ברואיו למרות רשעתם המוחלטת, לא נותרה לישו ברירה אלא ליטול על עצמו את אשמתנו ולסבול את המוות שכולנו ראויים לו. "הוא ישחרר אותנו הן על ידי נטילת הרשעותינו על עצמו והן על ידי נטילת אשמתנו על עצמו", מסביר קלווין.⁴ על פי ראייה זו, מותו של המושיע על הצלב אינו פשע שיש למצוא את האשמים בו, אלא דווקא הברכה הנעלה ביותר, מחילה על חטאים בלתי נסלחים, שאיננו ראויים לה. תיאודור דה-בֶּזֶז, אחד מתלמידיו של קלווין, הרחיק לכת עוד יותר וטען כי המושיע לא נצלב בידי היהודים או בידי פונטיוס פילטוס, אלא בידך ובידי: "אנחנו, אחי, אנחנו אלה שאחרי סבל כה רב הורינו לכפות ולטבוח אותו".⁵ כך סתרה פתאום התיאולוגיה הקלוויניסטית מאות שנים של עלילות דם נגד עם ישראל.

חידוש נוסף של קלווין נעוץ בפרשנותו למושג החסד: אף שכל בני האדם מושחתים עד עמקי נשמתם, כמה מהם יזכו להיגאל ויתקבלו בזרועות פתוחות בגן העדן של האל – לא בזכות מידותיהם הטובות אלא בזכות החסד האלוהי. מעשיהם הטובים של אותם מתי מעט נבחרים עשויים אולי לסייע בזיהוים, אך לא יקנו להם את הזכות להיוושע. יתר על כן, לעולם אין לדעת בוודאות מי ייגאל בסופו של דבר, מפני שאותם נבחרים, בלב לבם, אינם רשעים פחות מן הנידונים לאבדון.

בנקודה זו הופכת הזדהותו של קלווין עם היהודים לאחד העיקרים המרכזיים בתיאולוגיה שלו. כשהוא מסביר את עקרון הפרדסטינציה (ה"גזירה הקדומה") הוא שואב מן ההיסטוריה של עם ישראל את ההוכחה לדבריו. עם קטן זה, הוא מסביר, נבחר בידי האל כביטוי לאהבתו, לא מפני שהיהודים חטאו פחות מעמים אחרים, אלא מפני שכך הכריע האל – החלטה נצחית, בלתי מעורערת, בלתי תלויה בסגולה מיוחדת של עם ישראל: "האל הצהיר על [גזירה קדומה] זו לא רק לגבי אנשים פרטיים", כתב, "אלא נתן לנו דוגמה לכך

[בבחירתו] בכל צאצאי אברהם...⁶ הוא גם טען כי "נבקש מהם [מן האומרים כי טובו של האל פרוש על כל ברואיו] להשיב מדוע קשר עצמו האל בברית עם עם אחד, להיות להם לאב... עוד אומרים הם כי אין כל הבדל בין יהודי לגוי... בתנאי, כמובן... שהאל קורא לבני אדם הן מבין היהודים והן מבין הגויים כראות עיניו, ולפיכך אינו קשור בברית לאף אחד".⁷

ולבסוף, בעוד שהקתולים והלותראנים טענו כי תורת משה אינה אלא הקדמה לברית הרוחנית שכרת האל עם האדם בדמותו של ישו, קבע קלווין כי התורה, שניתנה ליהודים בלבד, היא אות לאהבתו המיוחדת של האל כלפי עם ישראל. בני כל האומות יוכלו להיוושע רק באמצעות אמונתם בישו – אך היהודים נגאלו עוד לפני בואו של הנצרת, והם נותרו אפוא מושא מיוחד לאהבתו של האל, מפני שהבטחתו שרירה וקיימת לעד. זאת ועוד, אותה אהבה אינה מותנית בקיום מצוות התורה. אדרבה, מאות שנים לפני קבלת התורה היא באה לידי ביטוי בבריתו של אברהם, שהיא ברית נצחית: "כי לא נתן האל את התורה ביד משה כדי שכל העמים יקבלוה והיא תשרור בכל", כתב קלווין. "אבל כאשר נטל [האל] את העם היהודי תחת השגחתו, הגנתו ושמירתו, רצה גם לתת את תורתו לעם הזה במיוחד".⁸ לא־יהודים אינם נדרשים לקיים את כל מצוות התורה לכל פרטיהן ודקדוקיהן, אולם הסיבה לכך אינה נעוצה בפרשנות הנוצרית ה"נעלה יותר" לכתבי הקודש, כפי שטוענות המסורת הקתולית והתיאולוגיה הלותראנית, אלא בעובדה שדרכם שלהם אל הגאולה, בדומה לדרכו של אברהם, נקבעה על־פי החלטתו הבלתי ניתנת לפענוח של האל.

הפרק העשירי בספר השני של עקרונות האמונה הנוצרית מוקדש כל כולו להוכחת הדמיון בין הברית הישנה לברית החדשה. קלווין מסביר בו כי בחירתו של האל ביהודים אינה בחירה מטפורית, אלא מציאות. היהודים יתברכו בחיי נצח, הוא מכריז, ומוצא את ההוכחה לטענתו דווקא בסבלם המתמשך: "אם ביקשו להם אותם אבות קדושים חיים של ברכה מידו של האל, כפי שוודאי עשו, הרי שתפסו וראו זאת כברכה שונה מברכת החיים הארציים".⁹ עוד הוא ממשיך ודוחה את הטענה שהטבילה יוצרת הבדל מהותי בין נוצרים ליהודים, ומסתמך על דבריו של פאולוס: "אבותינו... כולם עברו בתוך הים, וכולם נטבלו למשה בענן ובים".¹⁰ בתקופות מאוחרות יותר עתידים מטיפים הוגנוטיים להדגיש דברים אחרים של פאולוס, מתוך האיגרת אל הרומים: "לא זנח האל את עמו... כי לא יינחם האלוהים על מתנותיו ועל קריאתו".¹¹

התיאולוגיה של קלווין, בשונה מזו של לותר, מייצגת אפוא שינוי עמוק ביחסים בין הנצרות ליהדות. לראשונה מזה אלף וחמש מאות שנים, מאז

האיגרת של פאולוס אל הרומים, הניח הוגה דעות נוצרי את הבסיס לגישה חיובית ולא-מיסיונרית כלפי עם ישראל. לראשונה בהיסטוריה של המחשבה הנוצרית מתוארים גם היהודים כמושא ישיר לאהבת האל, ולא רק כמבשרי הנצרות או כקבוצה שיש להשקיע מאמצים בהעברתה לזרועות הכנסייה. במאות השנים הבאות הניחה תובנה זו של קלווין את היסוד ליחסן של הכנסיות המושפעות ממשנתו כלפי היהודים. תורתו התפשטה מן העולם הצרפתי לעולם דובר האנגלית והולידה את הפילושמיות המתועדת היטב של הרפובליקנים של אולבר קרומול, של הפרסביטריאנים הסקוטים ושל כמה וכמה כנסיות לא-קונפורמיסטיות; בהמשך היא חלחלה במידה רבה גם לפרוטסטנטיות האמריקנית, שבה אפשר למצוא עד היום שפע של התייחסויות חיוביות למקרא העברי. וגם בצרפת – מקור הקלוויניזם, והמקום שבו סבלה אמונה זו את הרדיפות האכזריות ביותר – חנכה התיאולוגיה של קלווין מסורת בת מאות שנים של הזדהות רגשית עם העם היהודי בקרב הפרוטסטנטים המקומיים.

לא זו בלבד שתפיסת העולם הקלוויניסטית מקבלת את מעמדו הנצחי של עם ישראל כעמו הנבחר של האל, אלא שהקלוויניסטים עצמם נוטים לראות את גאולתם הפרטית כבבואה של יחסי האל והיהודים. לגישה זו היו כמה וכמה השלכות. ראשית, הקלוויניזם הביא לגידול ניכר במספר האירופים הנוצרים שלמדו את השפה העברית; למעשה, כל הכמרים ההוגנוטים נדרשים ללמוד עברית עד היום. שנית, בקרב הפרוטסטנטים הצרפתיים השתרשה מסורת שלפיה הם רואים את עצמם כ'עם נבחר שני' – כלומר, מזדהים עם עם ישראל המקראי ותופסים את מצבם בהקבלה לאירועים בהיסטוריה היהודית. הכנסייה מעודדת את המאמינים לקרוא במקרא מדי יום ביומו, ולפיכך הפכו הסיפורים על בני ישראל באופן טבעי לחלק מן המורשת שלנו ועברו מדור לדור. אחד המקורות החשובים ביותר בתרבות הפרוטסטנטית הצרפתית הוא ספר תהלים. בימים עברו ידעו גם בני דלת העם מקרב המאמינים ההוגנוטיים לצטט על פה מזמורי תהלים, ועד היום הללו מושרים מדי יום ראשון בכנסיות הפרוטסטנטיות בצרפת. בקהילת ההוגנוטים רווחה אפילו המזיגה המוזרה של שמות פרטיים עבריים עם שמות משפחה צרפתיים, דוגמת הבנקאי סמואל בֶּרְנָאר והאדמירל אברהם דוֹקֵן במאה השבע-עשרה, או הוגה הדעות בנג'מין קונסטאן במאה התשע-עשרה. אמנם אין זו תופעה גורפת, אך היא שרירה וקיימת עד היום.

אימוץ-מִרְצוֹן זה של ההיסטוריה היהודית ושל השמות היהודיים בידי ההילה נוצרית עלול אולי להיתפס כמעליב בעיני עם ישראל האמיתי, אלמלא העובדה שאירועים מאוחרים יותר לימדו אותנו את טעמן האמיתי של הרדיפות והגלות המוכרות היטב ליהודים. בעת שקלווין הרפורמטור היה עסוק בהפיכת הרפובליקה הקטנה של ז'נבה לתיאוקרטיה נוקשה, התפשטה הפרוטסטנטיות הצרפתית במהירות תוך כדי חיכוך גובר והולך עם הרוב הקתולי.¹² מלחמת הדת הממושכת שהתחוללה בצרפת במחצית השנייה של המאה השש-עשרה (1562–1598) התאפיינה באכזריות עקובה מדם. המלחמה החלה עם טבח הפרוטסטנטים בידי הקתולים בִּואֶסִי במרס 1562. האלימות הגיעה לשיאה לאחר עלייתו לשלטון של המלך הצעיר שרל ה-9, במרחץ הדמים של ליל ברתולומיאוס הקדוש, ב־24 באוגוסט 1572, שהיה בעצם הרג סיטוני מאורגן שביצעו הקתולים באוכלוסייה הפרוטסטנטית בכל רחבי צרפת. אירוע זה – הדבר הקרוב ביותר לפוגרום כלל-ארצי שעתידיה צרפת לחוות עד פרוץ מלחמת העולם השנייה – עדיין צרוב בזיכרונם של ההוגנוטים, כשם שהטרגדיה של התשעה באב מונצחת בהיסטוריה של היהודים.

כאשר ברי היה כי הפרוטסטנטים נחלו מפלה צבאית, הכריז המלך הצרפתי אנרי ה-4 (פרוטסטנט לשעבר שהצטרף לכנסייה הקתולית אחרי שזכה באופן בלתי צפוי בכס המלכות) על שביתת נשק. צעד זה הגביל אמנם את מספר בתי התפילה הפרוטסטנטיים, אך ככלל הבטיח יחס של סובלנות כלפי ההוגנוטים (כינוי שאותו קיבלו במהלך המלחמה¹³). שביתת נשק זו, המכונה 'הצו של נאנט', השיקה תקופה ארוכה של שלום מבית (למעט מקרה אחד, בשנות העשרים של המאה השבע-עשרה, של התנגשויות שהסתיימו חיש מהר בתבוסה נוספת של הפרוטסטנטים). ההוגנוטים הוסיפו לחיות בקרב רוב קתולי עוין, אך נעזבו בדרך כלל לנפשם. באזורי הכפר התפתח מעמד של איכרים פרוטסטנטים משכילים, קוראי תנ"ך ומזמרי תהלים; בערים הם עשו חיל בתחום התעשייה והכספים, ועדיין שמרו על דריסת רגל איתנה בחלק מתמעט אך משמעותי של מעמד האצולה.

מצב העניינים הזה השתנה בתקופת שלטונו של נכדו של אנרי, המלך לואי ה-14, שהחלה ב־1661.¹⁴ גורלנו החל אז לדמות מאוד לגורלם של היהודים שעמם הזדהינו תמיד. לואי ה-14, הנחשב עד היום בעיני רוב הצרפתים למלך דגול, היה פטרון האמנויות והפך את צרפת למעצמה הצבאית המובילה באירופה. הוא הותיר אחריו מורשת תרבותית עשירה, המגולמת בארמון ורסאי,

בשירתו של ראסין, ובציוריהם של פוסאן וֶלָה טור. אך אנו ההוגנוטים רואים את שלטונו מזווית שונה לגמרי. מבחינתנו הוא היה אדם יהיר וכוחני, שרמס באופן שיטתי את כל מערכת הבלמים והאיזונים אשר הגבילה את כוחו. אחרי מות רעייתו של לואי גברה השפעתה של פילגשו, מדאם דה־מֶנטֶנָאן, בענייני המדינה. דה־מנטנאן נולדה אמנם פרוטסטנטית (והייתה נכדתו של המשורר ההוגנוטי הידוע, אַגְרִיפָה ד'אֹבֶן), אך לימים אימצה את הקתוליות בצורתה הדורסנית ביותר. בהשראתה, ומתוך תיעובו לכל ביטוי של התנהגות עצמאית, החליט לואי כי יש מקום רק לדת אחת בממלכתו. בעקבות החלטה זו הוחמרו הגזירות שהוטלו על ההוגנוטים, עד שהסלימו והפכו לרדיפה של ממש.

מלכיה הנוצרים של אירופה היו כמובן מנוסים ברדיפות – לא מעט מפני שבמהלך מאות שנים הם שיכללו את מיומנותם ברדיפת נתיניהם היהודים. אין פלא אפוא שהצעדים שננקטו בצרפת נגד ההוגנוטים הושפעו ישירות מן המדיניות האנטישמית של השליטים האירופים בעבר. במשך רבע מאה הוסיף הצו של נאנט להתקיים להלכה, אם כי תוקפו נעשה מוגבל יותר ויותר. מספר הכנסיות הפרוטסטנטיות בעלות המעמד החוקי הלך והצטמצם; על ההוגנוטים נאסר לבטא את אמונותיהם הדתיות בציבור בשירת מזמורי תהלים, והם נאלצו לחלוק כבוד לתהלוכות דתיות קתוליות; הם נדחקו בהדרגה ממקצועות רבים – ובהם משפטים, איסוף מסים, ראיית חשבון ואפילו שענוות. זכותם להישמע בבתי דין צומצמה ולעתים בוטלה כליל. אך הגזירה הקשה ביותר הייתה עידוד פעיל של המרת דתם של ילדי הפרוטסטנטים לקתוליות; על פי החוק, הגיל שבו היה תוקף להמרת דת הלך וירד, עד שנעצר בגיל שבע. זאת ועוד, ילד "מומר" נלקח מהוריו, והם נאלצו לשלם למוסד קתולי תמורת גידולו. מתעודות ארכיוניות עולה שפקידי השלטון ובתי המשפט גילו התלהבות יתרה ביישום חוקים אלו, וגם המציאו דרכים חדשות ואכזריות יותר ויותר להתעמר בפרוטסטנטים.¹⁵

מחמת הרדיפות ההולכות ומחמירות החלו פרוטסטנטים צרפתים רבים לעזוב את מולדתם. ברם, רובם שגו באותן אשליות שבהן דבקו גם היהודים במהלך גלותם הארוכה: ההוגנוטים סירבו להאמין ששכניהם הקתולים, שלצדם חיו, עבדו, אכלו ופעלו מדי יום ביומו, זוממים למעשה לחסלם. הם העדיפו להאמין להבטחות השווא המעודדות של בתי המשפט – שהרס הכנסיות

הפרוטסטנטיות, למשל, אינו אלא צעד מצער, אם כי הכרחי, ביישום הצו של נאנט, ושאינן הוא מיועד בשום אופן לגרום אי־נוחות למאמינים. הם נשארו אפוא במקומם.

היה עלינו ללמוד, כמובן, מגורלם של יהודי אירופה. הגבלת הגישה לבתי המשפט והטלת האיסור על קיום חגים דתיים, חסימת הגישה למקצועות בעלי השפעה והמרת דת באמצעי סחיטה – כל הצעדים הללו קדמו לא פעם למעשי טבח או לגירוש של היהודים. אך ההוגנוטים ברובם לא הסכימו להאמין שגורל כזה צפוי גם להם, שהרי הם היו "צרפתים" בדיוק כמו רודפיהם. הם לא טענו, כפי שטענו היהודים, שהם מהווים עם נפרד, וגם לא הביעו געגועים לירושלים כלשהי. הם סברו שהפרוטסטנטיות והקתוליות יכולות לחיות בשלום זו לצד זו. הלחץ הגובר והולך הגיע לשיאו הבלתי נמנע בשנת 1685. לקול תשואותיהם של כמה מן המוחות הגדולים ביותר בצרפת באותו זמן, ביטל לואי ה־14 את הצו של נאנט ויחד אתו את כל החירויות שהתיר לנו סבו. כל טקסי הדת הפרוטסטנטיים נאסרו, וכל הכנסיות שלנו, המכונות בפינו, ולא במקרה, 'בתי מקדש', נהרסו. הכמרים נדרשו להמיר את דתם או לעזוב את צרפת. המאמינים מצאו את עצמם במצב בלתי אפשרי, מפני שנאסר עליהם לקיים את דתם, ובעת ובעונה אחת גם נאסר עליהם לעזוב. ובכל זאת, הוגנוטים רבים – ככל הנראה בין מאה למאתיים אלף – הצליחו לצאת את צרפת. רובם נמנו עם האליטה החברתית, ולכן נהנו מהגנה מסוימת; אחרים שיחדו את פקידי השלטון, או השתמשו בקשריהם העסקיים עם ארצות אחרות כתירוץ לחצות את הגבול. הם יצאו לאנגליה, לשווייץ, להולנד, לגרמניה, לאמריקה – והיו שהגיעו לארצות רחוקות כמו גויאנה ודרום אפריקה. צאצאיהם – דודני הרחוקים – עדיין חיים שם, מתהדרים בשמות צרפתיים ומגלים לפעמים סקרנות לגבי גורל מולדתם של אבות אבותיהם. כל העניין עשוי להישמע מוכר מאוד ליהודים, משום שהוא מזכיר, ולא במעט, את תפוצתם ברחבי העולם.

ההוגנוטים שנותרו מאחור היו אפוא אלה שלא יכלו להרשות לעצמם לעזוב: העניים, החלשים, חסרי הקשרים החברתיים. חייהם, שהיו ממילא קשים, עמדו להפוך לקשים יותר לאין שיעור – עשרות שנים של רדיפות אכזריות עמדו בפתח. בילדותי שמעתי סיפורים שעברו מדור לדור, במשך כמעט שלוש מאות שנה, על חייליו גסי הרוח של המלך, הדראגונים, שנהגו להשתלט על כפרים ולהציב את אנשיהם הפראיים ביותר דווקא בבתי ההוגנוטים. הדראגונים לא חסו על צעירים ועל זקנים, אנסו נערות ונשים, ופיתו או אילצו ילדים קטנים "להמיר את דתם", כדי שאפשר יהיה להעבירם למוסדות קתוליים. גברים

כשירים נעצרו בכל פעם שעלה הרצון מלפני החיילים, ונאלצו לשרת בחצרות המלך, שם התייחסו אליהם כאל עבדים.

היחס הברוטלי הזה חדל מיד ברגע שאנשים הסכימו לקבל עליהם את עולה הנדיב של הכנסייה הרומית-קתולית. מבחינה זו זכתה מדיניות הרדיפות של לואי – ה"דראגונדה" – להצלחה כבירה: מספרם של הפרוטסטנטים, שהיו פעם יותר מעשרה אחוזים מאוכלוסיית צרפת, הצטמצם בהדרגה עד שהגיעו לשיעור הנוכחי של אחוז או שניים מהאוכלוסייה. אבל ממש כפי שהיהודים שרדו תמיד את הגזירות שהוטלו עליהם, כך התלכדו גם שרידי הפרוטסטנטים והמשיכו בחייהם, הגם שנאלצו להתרחק מעין הציבור. בערי הצפון, למשל, הוסיפו ההוגנוטים לשמור במסתרים על דתם ולקיים למראית עין אורח חיים קתולי, בצורה המזכירה לא מעט את חיי האנוסים בספרד. הפרוטסטנטים חינכו בחשאי את ילדיהם לדת האמת והתכנסו בבתי חברים כדי לערוך טקסי דת. מסורת זו של "טקסים משפחתיים", שנערכו בליווי עוגבים פרטיים קטנים, הוסיפה להתקיים זמן רב לאחר שהרדיפות פסקו, אל תוך המאה העשרים.

באזור ההררי של סֶן שבדרום צרפת נקטו הפרוטסטנטים צעדים אמיצים בתגובה לרדיפות הקתוליות. ברוח מרד המכבים אחזו האיכרים הפרוטסטנטיים, הקאמיסארים, בנשק נגד חיילי המלך והתבצרו במקומות מסתור מרוחקים. לאותם הוגנוטים דרומיים – שהקריאה בברית החדשה ובתנ"ך הייתה במקרים רבים החינוך היחיד שקיבלו – היה אך טבעי להתבונן בגורלם מבעד לבבואה של ההיסטוריה היהודית הקדומה. הם כינו את עצמם "אנשי המדבר" ודיברו בדרשותיהם על שחיתותה של בבל (צרפת של לואי) ועל כיבושי יהושע.

מן העבר השני, ההשמצות והעלילות ששימשו להצדקת רדיפת הפרוטסטנטים שאבו לא פעם את השראתן מבודותות אנטישמיות ישנות. היהודים הואשמו ברצח ילדים נוצרים, ואילו על הפרוטסטנטים סיפרו שהם הורגים את יוצאי חלציהם המבקשים להמיר את דתם. בשנת 1762 הוצא להורג איכר מטולוז בשם ז'אן קאלאס, שבנו התאבד והוא הואשם ברציחתו. רק אחרי שלוש שנים של מאמצים ציבוריים שהשקיע וולטיר, האינטלקטואל הבולט של אירופה באותם ימים, בזיכוי של האיש מאשמה לאחר מותו, הסכימו רשויות החוק להודות כי הראיות במשפט נגד קאלאס סולפו והוא היה חף מפשע.

דווקא בשעה שהפרוטסטנטים ספגו את מלוא חרונה של צרפת הקתולית, חוו יהודי הארץ הזאת תקופת רגיעה. המחלוקות בין הנוצרים לבין עצמם סיפקו לקתולים שעיר לעזאזל, ודומה שלא נותרה בהם אנרגיה רבה לרדיפות נוספות. יהודי צרפת נרדפו עד חרמה בימי הביניים, אבל למן פרוץ מלחמות הדת בשנת 1562 ועד סוף המאה התשע־עשרה הפכה ארץ זו לאחד המקומות היחידים באירופה שבו זכו לחיות בשלום יחסי. מעניין שאפילו בימינו אלה מופנית השנאה הא־רציונלית הייחודית לצרפת בעיקר כלפי אמריקה הפרוטסטנטית וכלפי נציגיה המובהקים: ג'ורג' בוש, הנוצרים האוונגליסטים, וכן הלאה. עד עצם היום הזה נוטים רוב הצרפתים לשנאת הנצרות הפרוטסטנטית יותר מאשר לאנטישמיות (היוצאים מן הכלל, כמובן, הם האוכלוסייה המוסלמית וחלק מאנשי הקהילה הדיפלומטית בקה ד'אורסֶה).

רדיפות ההוגנוטים הסתיימו זמן קצר לפני המהפכה הצרפתית ולא התחדשו אלא לפרק זמן קצר וסוער בשנת 1815, כאשר הקתולים ביקשו לנקום בכל הגורמים שהיו קשורים באותה מהפכה. החשיבות הרבה שייחסו ההוגנוטים לחינוך, גישתם החיובית לעבודה, הרגישות המוסרית שגילו בתחום העסקים וכישורי ההישרדות שרכשו בתקופות הרדיפות – כל אלה הבטיחו לנו מאז אמצע המאה התשע־עשרה ייצוג נרחב במסד הכלכלי והפוליטי של צרפת, הרבה מעבר לחלקנו היחסי באוכלוסייה. אך הזיכרונות בדבר היחס הקשה שקיבלנו מידי הקתולים ממשיכים לרדוף אותנו. בתקופות השקטות נהגו הפרוטסטנטים להרהר במצוקות העבר תוך הקבלתם להיסטוריה היהודית. מעניין שגם אצל יהודי צרפת הסתמנה תגובה דומה: גם הם נטו לראות את רדיפת אחיהם בארצות אירופיות אחרות מבעד לאספקלריה של יחס הצרפתים להוגנוטים.

תחושת שותפות הגורל מצאה את ביטוייה ביצירה האינטלקטואלית שהעמידו הן הקהילה הצרפתית הפרוטסטנטית והן יהודי צרפת.¹⁶ ההקבלה בין גירוש יהודי ספרד בשנת 1492 ובין ביטול הצו של נאנט בשנת 1685 עוררה עניין מיוחד; שני האירועים לא רק המיטו אסון נורא על הקהילות עצמן, אלא גם גזלו מן הארץ חלק ניכר מן האליטה המוכשרת שלה. היסטוריונים יהודים צרפתים בני המאה התשע־עשרה, כמו ז'אסֶנְדֶה בֶּדְאָרִיד ולואן הלוי, הצביעו על הדמיון המובהק בין מצוקתם של היהודים לרדיפתם של ההוגנוטים. אחרי המפלה שנחלה צרפת מידי גרמניה במלחמת 1870, פרסם החוקר היהודי־צרפתי מישל בֶּרִיאָל את הספר כמה מילים על החינוך היסודי בצרפת, שבו הסביר את

תבוסתה של ארצו בעובדה שזו דחתה את האמונה הפרוטסטנטית, המייחסת חשיבות עצומה לחינוך.¹⁷ אולם אפשר שהביטוי המפורסם ביותר להקבלה בין גורלו של עם ישראל להיסטוריה ההוגונוטית שייך דווקא ליהודי לא-צרפתי: ב-1896 הכריז סטודנט צעיר בשם ולדימיר (זאב) ז'בוטינסקי – לימים מנהיג הציונות הרביזיוניסטית – בנאום שנשא בברן כי "בגולה צפוי ליהודים טבח ליל ברתולומיאוס כללי" אם לא יעלו לארץ ישראל.¹⁸ גם מלומדים הוגונוטים הביעו רגש של אחווה עם העם היהודי מאז ביטול צו נאנט ב-1685. ז'אק באַסְנֶאז', למשל, שנאלץ לעזוב את צרפת בעקבות הגזירות, פרסם ברוטרדם בשנת 1706 ספר מקיף ראשון על ההיסטוריה של היהודים, שתיאר את גירוש ספרד במילים מרגשות, הנובעות מהזהרות עמוקה: "אלפי יהודים מגורשים, שנפלו קרבן לרעב ולעוני... שנאלצו לעזוב הכל ונקלעו לסכנת חיים אמיתית".¹⁹

על רקע זה ניתן להבין מדוע הזדרזו פרוטסטנטים רבים להתייצב לצד היהודים כאשר שבה האנטישמיות לשכון בצרפת, תחילה במהלך פרשת דרייפוס, בסוף המאה התשע-עשרה, ואחר כך, בצורתה הקיצונית ביותר, עם הכיבוש הגרמני בשנת 1940 והימים האפלים של משטרו הרצחני, האנטישמי ומשתף הפעולה של פיליפ פטאן.

פרשת דרייפוס הייתה אירוע טראומטי במיוחד עבור יהודי צרפת, שנוכחו כי אפילו בארץ זו – שבה לא נרדפו בפועל במשך מאות שנים, ושהעניקה להם נגישות לכל המקצועות והתחומים – עלולה דעת הקהל לפנות נגדם בן לילה. אך בניגוד למה שהאמינו בשעתם חלק מן היהודים, פרשת דרייפוס לא הייתה תוצאה של היפוך אכזרי בגישתם של הצרפתים, אלא שיאה של תנועה אנטי-מודרניסטית שנוולדה בעקבות התבוסה לגרמניה בשנת 1870.

תבוסה זו התרחשה אחרי כארבעים שנות שלום, שבמהלכן הגיעה סוף-סוף המהפכה התעשייתית לצרפת. כאשר הסתיים אותו תהליך מודרניזציה במפלה משפילה וחסרת תקדים, הגיחו אל פני השטח תחושות הזעם והשנאה הריקאציונריות, שתססו זה מכבר במעמקי צרפת הכפרית הקתולית. אחת התחושות הללו הייתה, כמובן, האנטישמיות, אך שנאת היהודים בצרפת של המאה התשע-עשרה הייתה עדיין קשורה בשנאת הפרוטסטנטים. בני שתי הקבוצות הואשמו כי הכסף ניצב בראש מעייניהם, מעל הנאמנות הלאומית, וכי הם מקיימים קשרים מפוקפקים עם מדינות זרות. אלה ואלה כאחד גילמו בעיני צרפתים רבים את העולם המודרני של קפיטליזם ושל חברות פתוחות, עולם שהסופרים הריאקציונריים של צרפת אהבו לשנוא. כפי שכתב ההיסטוריון הדגול ארנסט רָנָן בשנת 1883, "אויבי היהדות, ככלל, הם אויבי המחשבה

המודרנית".²⁰ הסופרים והוגי הדעות האנטישמיים הבולטים של מפנה המאה – אָדוֹאָר דְרִימֹן, אוגוסט שִירָאק,²¹ שרל מוראס – שפכו את מררתם לא רק על היהודים, אלא גם על הקפיטליזם, הבונים החופשיים וההוגנוטים. אחד הסופרים השוליים באותה אסכולה אכולת משטמה, ארנסט גֶ'נֹו, פרסם בשנת 1899 כתב פלסתר בשם "הסכנה הפרוטסטנטית".

ה"זכות" שנפלה בחלקם של הפרוטסטנטים – לחלוק עם היהודים את שונאיהם – רק חיזקה את האחוה שחשו כלפי העם היהודי. אין פלא אפוא שכל שהצטברו ראיות לחפותו של דרייפוס, היו אלה ההוגנוטים שהתייצבו בראש מגניו. אין בכך כדי לומר שהקתולים לא נטלו חלק במאבק לטיהור שמו; אדרבה, הדמות ההרואית ביותר בפרשה, והאדם שפעל יותר מכל לחשיפת האמת, היה איש צבא קתולי שמרן בשם קולונל ז'ורז' פיקאר. ובכל זאת, בקרב הנוצרים, רק ההוגנוטים, כקבוצה, צידדו בעשיית צדק בפרשת דרייפוס. קהילות פרוטסטנטיות כתבו לרעיית הקצין וביטאו את תמיכתן. בעזרת אחיינו שרל ריזלר והוגנוטים נוספים כמו גבריאל מונו, פרנסיס דה פֶרְסֹונֶסֶה, ראול אֶלִיָה ופֶרְדינָאן בּוֹאִיסֹוֹן, הוביל הסנאטור הפרוטסטנטי אוגוסט שרר-קסטנר קמפיין פוליטי שקרא לעריכת משפט חוזר לקצין המורשע. לבסוף, כשעלתה שאלת המשפט החוזר בפרלמנט, הצביע בעדה רק נציג שמרני אחד: קונראד דה-וִיט, חתנו של ראש הממשלה לשעבר פרנסואה גיזו, אף הוא פרוטסטנט. דה-וִיט ידע היטב כי הצבעתו פירושה קץ הקריירה שלו. ובכל זאת, כפרוטסטנטים רבים אחרים, הציב את ההתגייסות לצד היהודים לפני כל שיקול חברתי או מקצועי אחר.

פרץ הסולידריות האחרון עם היהודים התרחש ארבעים שנה לאחר מכן, בשנות השלושים של המאה העשרים, כאשר גל של אנטישמיות רצחנית סחף את גרמניה ובעקבותיה את אירופה כולה. סופרים פרוטסטנטים יצאו בזה אחר זה למאבק אינטלקטואלי ותיאולוגי תקיף בשנאת היהודים, והצביעו על האבסורד הטמון בזן הנוצרי של אותה שנאה. בנאום ששודר ברדיו פריז, שבועות אחדים לאחר עליית היטלר לשלטון, השמיע איש הדת פרדי דורלֶמָאן דברים מרגשים במיוחד: "כל אומות העולם שפכו דם יהודים כמים", אמר. "אחיי היהודים, העולם המתכנה נוצרי פשע בכך, ועל כך אנו מכים על חטא... לכבוד הוא לי, שאינני בן העם היהודי, להצהיר בפומבי על הערצתי והכרת טובתי לאלה שהיוו לכל אורך ההיסטוריה את החלק הטוב והנעלה ביותר מן המוחות והלבבות של האנושות: נביאי ישראל הקדומה".²²

אחרי הפלישה הנאצית לצרפת בשנת 1940 לא היה ניתן עוד להסתפק במילים בלבד. ממשלת וישי הצטרפה בהתלהבות למסע הרצחני של הגרמנים,

והמוסדות הפרוטסטנטיים ניסו לשווא להתערב לטובתם של היהודים. יומנו של איש הדת מארק בוגנר, שהיה אז נשיא הפדרציה הפרוטסטנטית, מתעד את ניסיונותיו החוזרים ונשנים לשכנע את פטאן לשנות את "מדיניותו כלפי היהודים".²³ רנה גיואן, הוגנוט בעל דעות ימניות קיצוניות, שהיה ידיד אישי של פטאן, השתדל אף הוא שוב ושוב (אם כי ללא הועיל) למען היהודים, ובסופו של דבר, לאחר שתחנוניו נפלו על אזניים ערלות, ניתק את קשריו עם פטאן.²⁴

אחרים הבינו שהפצרות לא תועלנה והחליטו לפנות למעשים. כמה מן הפעולות הללו היו סמליות לחלוטין, ובכל זאת העידו על אומץ לב. הסטודנט הנרי פֶּלָאר, למשל, השתתף בטקסי התפילה הפרוטסטנטיים כשטלאי צהוב תפור לחולצתו, ונשלח לשלושה חודשי מאסר במחנה הריכוז הצרפתי דראנסי בעוון היותו "ידיד ליהודים".²⁵ אפשר שהצעד המשמעותי ביותר היה הקמתן של כמה רשתות פרוטסטנטיות מאורגנות להצלת יהודים. בקהילת אוֹרְאטוֹאֶר בפריז, למשל, הצילו הכומר פול וֶרְגָאֶרָה ועוזרתו מֶרְסֶל גִּימוֹ יותר משישים ילדים יהודים שאותם הסתירו בבתי משפחות הוגנוטיות. הורי סבתי, אמילי ומארק פֶּרְנוֹ, ובתם אליזבת, סבתי, היו בין המשפחות שסיכנו הכל כדי להציל את הילדים האלה, וטיפלו בהם בביתם באהבה ובדאגה. בשנת 1943 פירק הגסטאפו את רשת אוראטואר וחבריה נאלצו להסתתר. סבי, ראול ז'ֶרְאֶרְדֶה, נאבק בכובשים כחבר הרזיסטאנס. הוא נתפס במרס 1944 ונידון למאסר בדאכאו. הרכבת שבה הובל למחנה הריכוז התעכבה בדרך משום שמטוסים אמריקניים הפציצו את המסילה, וראול הצליח לברוח והסתתר ביער. אלמלא כן, לא הייתי כאן כדי לספר את סיפורו, מפני שפסי המסילה תוקנו חיש מהר והאסירים שהגיעו לדאכאו נשלחו ללא דיחוי אל מותם.

אבל הדוגמה המרגשת ביותר למאמצים שהשקיעו הפרוטסטנטים בהצלת יהודי צרפת התרחשה בלה שאמבון-סיר-ליניון, עיירה קטנה בדרום צרפת שכל תושביה פרוטסטנטים. כאן העניקה הקהילה כולה מקלט ליותר משלושת אלפים יהודים, רובם ילדים, במהלך המלחמה. כאשר התנדבה משפחה להסתיר ילד, נהג הכומר אנדרה טְרוֹקֶמָה לומר: "אביא לכם מחר את הברית הישנה שביקשתם". פטרולים גרמניים ערכו סריקות רבות אחר יהודים, אך כולם הוסתרו בהצלחה. הכל ידעו, אך איש לא פצה פה.

בארבעים השנים האחרונות הצטננו, למרבה הצער, היחסים בין ההוגנוטים ליהודים. ההזדהות עם סבלו של העם היהודי, חשוב להדגיש, היא עדיין תגובה כמעט אוטומטית אצל מאמינים רבים: כשבאתי לישראל בתחילת 2006 מטעם ארגון צרפתי שמטרתו סיוע לקרבנות טרור, לא יכולתי שלא להבחין כי ארבעה מתוך עשרת המשתתפים במסע היו הוגנוטים – וזאת למרות שהפרוטסטנטים מהווים רק אחוז או שניים מכלל אוכלוסייתה של צרפת. אלא שלאחרונה החלה 'הכנסייה המתוקנת', המוסד הרשמי של ההוגנוטים, לנקוט גישה מרוחקת יותר כלפי מדינת ישראל. אפשר אולי להסביר את הניכור המפתיע הזה בעובדה שההוגנוטים התקבלו לאחרונה על ידי הממסד הצרפתי. כיוון שהשנאה הקתולית דעכה כמעט כליל, יש פרוטסטנטים, בעיקר מהאליטה החברתית, הסבורים אולי כי עליהם לשלם תמורת קבלתם אל חיק הממסד באימוץ הדעות הקדומות של הרוב. כמה מנהיגים פרוטסטנטים, ובהם איש השמאל פייר ז'וקס,²⁶ הצטרפו אפוא להלקאת ישראל.

הסבר אפשרי נוסף לאותה קרירות חדשה כלפי ישראל קשור אולי בתדמית הקרבן שממנה נהנים כיום הפלסטינים, תדמית המעוררת בפרוטסטנטים מסוימים תחושה של סולידריות. בכך הם העבירו אל הפלסטינים את מה שהם פירשו כאהדה היסטורית ל"אנדרדוג", הנתפס בשיח המוסרי המודרני כמי שהנו, כמעט בהכרח, טהור יותר מהצד החזק. קלווין, כמובן, היה צוחק לרעיון שמישהו, חזק או חלש, יכול להיחשב "טהור". יתר על כן, הוא היה רואה ביחסה ההוגן יחסית של ישראל כלפי אויביה הוכחה נוספת לכך שהאל מפגין את אהבתו ליהודים בכך שהוא נותן להם את הכוח להתגבר במידה רבה על השחיתות העמוקה שהיא נחלתם של כל בני האדם. אלא שקלווין, באחת התפניות האירוניות הגדולות ביותר בהיסטוריה, הוצא זה מכבר מרשימת קריאת החובה בקרב חוגים פרוטסטנטיים צרפתיים.

נראה כי בבורות הזאת נעוצה הסיבה לעמדות הציבוריות האבסורדיות שנוקטים פרוטסטנטים צרפתים רבים כיום. האינטלקטואל ז'אן בּוֹפּוֹרֶוֹ, שבצעירותו היה חבר באגודת הידידות היהודית-נוצרית, שינה את טעמו אחרי מלחמת 1967 ופרסם בכתב גינוי חפוז של ישראל.²⁷ למשך זמן מה נטו גם חלק מן הפרוטסטנטים להזדהות עם מצבם של המיעוטים המוסלמים באירופה, אשר הזכירו להם את עברם הם. באינתיפאדה האחרונה, למשל,

שלחה הכנסייה הרפורמיסטית שני "נציגים מיוחדים" שחיו חודשים אחדים בשטחים הפלסטיניים ודיווחו משם על חוויותיהם. אחד מהם, הכומר ז'לֶבֶר שֶאֶרְבּוֹנֶה, עשה חצי שנה ברמאללה והצליח לראות רק "דיכוי"; מסתבר שהיה עיוור לביטויי העליצות שנראו ברחובות בכל פעם שיהודים נרצחו. הואיל והסב מבוכה רבה מדיי לכנסייה, החליפה אותו קרולה קמראן הצעירה ומלאת הכוונות הטובות, שהסתפקה בהשמעת קריאות בהולות לשלום וככל הנראה לא הרגישה מחויבת מדיי לאותם שיפוטנים אידיאולוגיים.

ככל שמתבהרת חומרת הסכנה הצפויה למערב מצד האיסלאם המיליטנטי, חוזרים יותר ויותר פרוטסטנטים אל השורשים הפילושמיים שלהם. ז'אן-אלן קאלֶטֶנְבַאך, אינטלקטואלית שקיימה רוב חייה קשרים עם מנהיגים מוסלמיים, ואפילו כתבה עם בעלה ספר המבשר על בואו של איסלאם מתון, שעמו ניתן לקיים דיאלוג תרבותי,²⁸ שינתה את טעמה אחרי ה־11 בספטמבר; שנה אחת בדיוק אחרי אותו אירוע היא פרסמה כתב אישום חריף נגד מדיניות הפייסנות של צרפת כלפי סדר היום של האיסלאם הרדיקלי.²⁹ אפילו בוברו, אף שעדיין איננו ציוני ממש, ביטא צער על הנימה הקיצונית השולטת בספר שכתב ב־1971.

יש סיבה להאמין שפרוטסטנטים נוספים יראו בקרוב את האור: אירועי התקופה האחרונה, שעמדה ברובה בסימן תמיכה בפלסטינים, לא שינו את הלך הנפש העמוק בקרב הפרוטסטנטים. אבות אבותינו הרי סבלו מידי הדראגונים וסירבו לכפור באמונתם גם תחת לחצו של המלך הנערץ ביותר בצרפת. זוהי חובתנו לחיות על פי המופת שהציבו לנו אותם אבות אמיצים ולדבוק באמת הפנימית שלנו. אך יותר מכל, עלינו לזכור שאמונותינו הדתיות אינן מציעות לנו כל גמול על הציות לשלטון האדם – אם זו הכנסייה, המדינה או דעת הרוב המקודשת מכל. רק אם נפעל בהתאם לעקרונות שהאירו את דרכנו לאורך הדורות ונתחייב להן בעוצמה שרק האל יכול להעניק לנו, נוכל לקוות שנמצא את עצמנו על דרך האמת והצדק.

איננו רבים, אבל אנו, ההוגנוטים הצרפתים – או לפחות אלה מאתנו המכירים את ההיסטוריה שלהם – קשורים לעם היהודי בעבותות של תרבות, היסטוריה ואמונות דתיות, ולא נוכל לבגוד בבריתנו הישנה עמם. על העולם עובר עכשיו גל חדש של שנאת יהודים; מוסלמים רבים מייחלים בגלוי לשואה חדשה, ורוב האירופים מוכנים ומזומנים להניח לה להתרחש. השנאה העיקשת

ביותר, המרושעת ביותר, והעתיקה ביותר, מגיעה עתה לשיא חדש. בימים אפלים וקשים אלו, מי ייתן ואלוהי ישראל ייתן לנו את הכוח להכריז בקול על הטובה הנצחית שאנו מכירים ליהודים. מי ייתן ויחון אותנו בחסדו, שאיננו ראויים לו, ויאפשר לנו לחלוק אתם את ייסוריהם היום ואת ניצחונם מחר.

ארמנד לאפרר היה בעבר יועץ לניקולא סרקוזי וחבר מועצת המנהלים של אגודת הידידות הצרפתית-ישראלית. מאמרו האחרון בחככת הוא "לא חוק ולא סדר" (חככת 23, אביב התשס"ו/2006).

הערות

1. השווה בין *Dans Jesus ein Gerboner Jude Seis* ("על הולדתו של ישו כיהודי") של לותר משנת 1523 ובין טקסטים מאוחרים יותר, כמו *Brief Wider die Sabbathet an einen Guten Freund* ("נגד שומרי השבת") משנת 1538.

2. האשמת היהודים בפרשנות "מילולית" מדיי של כתבי הקודש היא מעשה שערורייתי, כמובן, לנוכח מגוון הפירושים שניתנו למקרא במסורת התלמודית והרבנית. אי-הכרת התלמוד, והסירוב השיטתי ללמוד להכירו, הם אולי הכתם העיוור הגדול ביותר בתולדות המחשבה הנוצרית.

3. John Calvin, *Institutes of the Christian Religion*, ed. John McNeill, trans. Ford Lewis Battles (Philadelphia: Westminster, 1960), book 2, ch. 16, p. 505; book 3, ch. 14, pp. 770, 772; book 3, ch. 23, p. 958 (להלן עקרונות הדת הנוצרית).

4. קלווין, עקרונות הדת הנוצרית, כרך ב, פרק 16, עמ' 509.

5. Théodore de Bèze, *Sermons on the Passion and Death of Our Lord Jesus-Christ* (1590), quoted in Patrick Cabanel, *Juifs et protestants en France, les affinités électives: XVIe-XXIe siècle* (Paris: Fayard, 2004), p. 26 (להלן יהודים ופרוטסטנטים בצרפת).

6. קלווין, עקרונות הדת הנוצרית, כרך ג, פרק 21, עמ' 509.

7. קלווין, עקרונות הדת הנוצרית, כרך ג, פרק 24, עמ' 986-987.

8. קלווין, עקרונות הדת הנוצרית, כרך ד, פרק 20, עמ' 1505.

9. קלווין, עקרונות הדת הנוצרית, כרך ב, פרק 10, עמ' 440.

10. הברית החדשה, הראשונה אל הקורинתיים 1:10-2.

11. הברית החדשה, אל הרומים 2:11, 29.
12. קשה אמנם למצוא נתונים מדויקים, אך סביר לומר שכאשר פרצו מלחמות הדת הגדולות בצרפת בשנת 1562 (שנתיים לפני מותו של קלווין), היו הפרוטסטנטים 10–12 אחוזים מכלל האוכלוסייה הצרפתית, ויותר מ-30 אחוזים מהאצולה.
13. מקורו של הכינוי עדיין שנוי במחלוקת, אך ככל הנראה זהו שיבוש צרפתי של המילה הגרמנית *eidgenossen*, שפירושו חבר בקונפדרציה – אגודה של קנטונים שווייצריים שתמכו במפלגה הפרוטסטנטית בזמן מלחמות הדת. הפרוטסטנטים קיבלו אפוא שם נכרי כאות לכך שהם מזוהים עם גורמים זרים. עד היום מעיד כינוי זה על אנטי-פרוטסטנטיות ועל המכנה המשותף שלה עם האנטישמיות. ראה: Jean Baubérot and Valentine Zuber, *Une haine oubliée: L'antiprottestantisme français avant le "pacte laïque," 1870–1905* (Paris: Albin Michel, 2000).
14. לואי היה למלך בשנת 1643, בגיל חמש, אך עד שנת 1661 שלט בצרפת למעשה הקרדינל מזארן, חביבה של אמו. עם מותו של מזארן נטל לואי לידי את השלטון, והוא המשיך למשול בצרפת עד מותו בשנת 1715.
15. ראה: Janine Garrisson, *L'Edit de Nantes et sa revocation: histoire d'une intolérance* (Paris: Editions du Seuil, 1985). מניפולציה ממושכת זו של חוק קיים כדי להיענות לרגש השנאה של רוב האוכלוסייה הותירה רושם עמוק בזיכרון הקיבוצי של הפרוטסטנטים הצרפתים. אנו ההוגנוטים שותפים אפוא ליהודים בידיעה שאין כל משמעות לחוק שאת אלה המנופפים בו מניעות דעות קדומות ושנאה. לכן אנו ספקנים יותר מרוב האירופים לנוכח שאיפתו של העולם המודרני לכוון את שלטון החוק בתחום הבינלאומי. לפיכך, כאשר האו"ם, המוסד שעליו מוטלת המשימה ליישם משפט אחד לכל, מעוות את החוק עד לבלי הכר כדי לרצות את חברותיו הנגועות בשנאת ישראל פתולוגית, ההוגנוטים – או לפחות אלה מאתנו המכירים את ההיסטוריה של הכנסייה שלנו – מבינים היטב מהו מצב העניינים האמיתי.
16. ראה קנאבל, 'יהודים ופרוטסטנטים בצרפת'.
17. העניין בחוויה ההוגנוטית קיים עדיין אצל היסטוריונים יהודים, כפי שמוכיחה העבודה המרשימה שעשתה בתחום זה ההיסטוריונית הישראלית מרים ירדני. ראה מרים ירדני, הוגנוטים ויהודים (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ח).
18. שמואל כץ, ז"ב: ביוגרפיה של זאב ז'בוטינסקי, כרך א (דביר: תל אביב 1993), עמ' 25.
19. Jacques Basnage, *History of the Jews: From Jesus to the Present Time*, vol. 13 (The Hague, 1716), pp. 356–357.
20. קנאבל, 'יהודים ופרוטסטנטים בצרפת', עמ' 182.
21. אין קשר משפחתי בינו ובין הנשיא לשעבר ז'אק שיראק.
22. צוטט בידי איש הדת ז'אק גרובר בנאום לפני אגודת הידידות היהודית-נוצרית ב־10 ביוני 2002, המופיע באתר www.regard.eu.org/sectes/txt.complet.sectes2/historique.relations.ht.ml
23. Philippe Boegner, ed., *Carnets du Pasteur Boegner* (Paris: Fayard, 1992), pp. 59, 65, 86, 159.

-
24. René Gillouin, *J'étais l'ami du Maréchal Pétain* (Paris: Plon, 1966).
25. Stéphane Israël, *Les études et la guerre* (Paris: Editions Rue d'Ulm, 2005), p. 156.
26. אגב, ז'וקס, לשעבר שר ההגנה ושר הפנים וממובילי המפלגה הסוציאליסטית, הוא גם צאצא ישיר של אותו היסטוריון יהודי שהוזכר לעיל, לאון הלוי. קשרי נישואין בין שתי הקהילות לא היו נדירים במאה התשע-עשרה.
27. Jean Baubérot, *Le tort d'exister: des Juifs aux Palestiniens* (Saint-Médard-en-Jalles: Ducross, 1971).
28. Pierre-Patrick and Jeanne-Hélène Kaltenbach, *La France, une chance pour l'islam* (Paris: Felin, 1991). בני הזוג קאלטנבאך הם דוֹדִינִים שלי.
29. Jeanne-Hélène Kaltenbach and Michèle Tribalat, *La République et l'Islam* (Paris: Gallimard, 2002).